

Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieyszтора
Wydział Humanistyczny

Stefan Batory
– król Rzeczypospolitej
i książę Siedmiogrodu

Báthory István
lengyel király
és erdélyi fejedelem

Redakcja naukowa:
Adrienne Körmendy
Radosław Lolo

Pułtusk 2008

Publikacja dofinansowana przez
Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Projekt okładki
Barbara Kuropiejska-Przybyszewska

Skład i łamanie
Studio OFI, Warszawa

© Copyright by Akademia Humanistyczna
imienia Aleksandra Gieysztor, Pułtusk 2008

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości
lub części niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki
reprodukcji (drukarskiej, fotograficznej, komputerowej i in.)
wymaga pisemnej zgody Autorów i Wydawcy.

Wydawca:
Akademia Humanistyczna imienia Aleksandra Gieysztor
ul. Daszyńskiego 17, 06-100 Pułtusk
tel./fax (48-23) 692-50-82
e-mail: rektorat@ah.edu.pl
www.ah.edu.pl

ISBN 978-83-7549-063-3

Realizacja na zlecenie wydawcy
Oficyna Wydawnicza ASPRA-J

Spis treści

Wstęp	7
Adrienne Körmendy, Áron Petneki Stefan Batory w historiografii węgierskiej	11
Márton Okos Stefan Batory i Siedmiogród. <i>Báthory István és Erdély</i>	29 35
Ewa Dubas-Urwanowicz Główne siły wpływające na politykę wewnętrzną Rzeczypospolitej w dobie panowania Stefana Batorego	39
<i>A lengyelországi belpolitikát befolyásoló fő erők Báthory István idejében</i>	59
Jan DziegielewsKI Sprawy wyznaniowe w Rzeczypospolitej w czasach panowania króla Stefana I	61
<i>A vallási kérdések Lengyelországban Báthory István király uralkodása idején</i>	71
Mirosław Nagielski Wojsko Rzeczypospolitej doby batoriańskiej (1576–1586)	73
<i>Hadsereg és hadügy Báthory István idején (1576–1586)</i>	107

Radosław Lolo	
Oświata w Rzeczypospolitej w czasach panowania Stefana Batorego ze szczególnym uwzględnieniem działalności jezuitów	109
<i>Lengyelországi oktatás Báthory István uralkodása idején különös tekintettel a jezsuiták tevékenységére</i>	127
Dariusz Milewski	
Mołdawia w polityce Stefana Batorego – sprawa Iwana Podkowy	129
<i>Moldva Báthory István politikájában – Iván Podkova kérdése</i> ..	159
Szymon Brzeziński	
„ <i>My mu nie chcemy być Siedmiogrodziany</i> ”. Stefan Batory w publicystyce antykrólewskiej	161
„ <i>Mi nem leszünk neki erdélyiek</i> ”. <i>Báthory István a királyellenes publicisztikában</i>	171
Anna Pieńkowska	
Panowanie Stefana Batorego w opiniach szlachty w dobie trzeciego bezkrólewia	179
<i>A nemesség véleménye Báthory István uralkodásáról a harmadik interregnum idején</i>	191
Wykaz skrótów	193
Autorzy	194

Wstęp

Stefan Batory należy do tych wybitnych osobowości, które swoją działalnością w sposób trwały wpisały się w historię i Polski, i Węgier. W historiografii polskiej, zwłaszcza ostatniej dekady, czasy batoriańskie są coraz częściej postrzegane jako okres swoistego przełomu. Dotyczy to zarówno złożonych dziejów politycznych i ustrojowych, jak też historii, oświaty, kultury oraz stosunków wyznaniowych. Od dawna zaś ich znaczenie podkreślają historycy wojskowości.

Specyfiką panowania króla Stefana I było to, że nie tylko nosił on tytuł *rex Poloniae Magnus Dux Lithuaniae et princeps Transsilvaniae*, lecz także w praktyce działał równocześnie według racji stanu Polski i Węgier, ponieważ prawidłowo odczytywał w nich wspólne elementy o znaczeniu historycznym. Charakteryzowały go dalekowzroczność i mądrość polityczna. Potrafił wybrać sprawy najważniejsze z punktu widzenia racji stanu i konsekwentnie osiągać wytknięte cele nawet wtedy, kiedy jego polityka prowadziła do nieporozumień lub wywoływała konflikty nie tylko wśród Polaków i Węgrów, lecz również między nimi.

Jest więc zrozumiałe, że tak sam Batory, jak i okres jego panowania po dziś dzień interesują historyków. W historiografii polskiej w okresie powojennym ukazały się dwie biografie Batorego autorstwa Jerzego Besali¹ i Karola Olejnika². Nie brak też prac o charakterze monograficznym odnoszących się do czasów batoriańskich, wśród których wspomnieć trzeba choćby rozprawę Leszka Kieniewicza³. Również w historiografii węgierskiej ostatnich dwóch dekad można zauważyć wzrost zainteresowania postacią króla Stefana I. Ildikó Horn⁴, profesor Uniwersytetu im.

¹ J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992.

² K. Olejnik, *Stefan Batory: 1533–1586*, Warszawa 1988.

³ L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000.

⁴ I. Horn, *A könnyező krokodil: Jagelló Anna és Báthory István há-*

gének a növekedése is. Ennek a folyamatnak a kezdetei már Zsigmond Ágostnak és Dimitr „Bajda” Wiśniowieckinek a moldwai trónért folytatott hadjárata idejére nyúlnak vissza.

Végül Báthory külpolitikájában bizonyos határozottság vehető észre. Miközben háborúra készült Moszkvával Livóniáért, a Törökországgal való béke megőrzésére törekedett, s ennek érdekében nem habozott megtenni a legerőteljesebb lépéseket sem annak ellenére, hogy ő személyesen törökellenes volt. Ez kirívó eltérést jelent a III. Zsigmond Vasa uralkodása idején lezajlott eseményekhez képest, amikor a Rzeczpospolita szétaprózta az erejét a moszkvai, svéd, és moldvai irányba, s ennek következtében sehol nem aratott tartós sikert.

Szymon Brzeziński

„*My mu nie chcemy być Siedmiogrodzianymi*”. Stefan Batory w publicystyce antykrólewskiej

Wyborowi Stefana Batorego na tron Rzeczypospolitej towarzyszyły mowy pełne pochwał i analogii pomiędzy oboma państwami połączonymi pod wspólnym berłem nowego władcy. Jego zwolennicy starali się za pomocą kampanii propagandowej przełamać podziały polityczne okresu bezkrólewia i elekcji. Mówiono o pokrewieństwie ducha i podobieństwie „obyczajów i praw”, tworząc w ten sposób kolejny rozdział w dziejach toposu polsko-węgierskiej *conformitas*, która „*ma godzić wszystkich i umacniać królestwa*”¹. Wpływowi tej idei ulegali potomni, nie pozostawali też wobec niej obojętni historycy. Gdy próbujemy dokonać podsumowania opinii wyrażanych na temat rządów Batorego, problemem okazuje się również dysproporcja pomiędzy liczbą zachowanych tekstów pro- i antykrólewskich. Wydaje się, że zarówno przewaga panegiryków wśród tekstów źródłowych, jak i tradycja nastawionej przychylnie wobec Batorego historiografii przez dłuższy czas pomniejszały rolę kontrowersji, jakie nieraz budziło panowanie tego władcy.

Chciałbym przyjrzeć się tutaj tekstom, które wyrażają negatywny stosunek wobec Stefana Batorego. Nie chodzi jednak tylko o proste zestawienie pojawiających się w nich argumentów. Zarzuty nabierają znaczenia w kontekście rodzimej i europejskiej debaty nad sprzeciwem wobec postępowania władcy. W przypadku postaci Batorego wiele uwa-

¹ *Poselstwo Stefana Batorego do senatorów i szlachty*, [w:] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, wyd. W.S. de Broel-Plater, t. III, Warszawa 1858, s. 179. Por. L. Hopp, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar – lengyel hagyományban*, Budapest 1992, s. 132–161.

gi poświęcono dotyczącej go twórczości literackiej, przede wszystkim pochwalnej i dedykowanej Batoremu². Wskazywano też na brak wystarczających informacji o utworach antykrólewskich³. W nowszej historiografii analizy niemieckojęzycznych pism powstałych z związku z wojną gdańską dokonał Maciej Ptaszyński⁴. O stosunku szlachty do króla na forum sejmów i sejmików oraz polityce parlamentarnej Stefana Batorego pisała Ewa Dubas-Urwanowicz⁵. Kreowanemu przez Batorego wizerunkowi, królewskiej reprezentacji i propagandzie poświęciła niedawno studium Ildikó Horn⁶. Zauważa ona m.in. sprzeczność między poczuciem posłannictwa i ideałem władcy, które towarzyszyły Batoremu, a realiami politycznymi państw, w których przyszło mu panować⁷. Opinia ta zdaje się uzupełniać wcześniejsze zdanie historyków,

² J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni*, Warszawa 1969; J. Nowak-Dłużewski, *Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej (XVI–XVIII w.)*, Warszawa 1964; G. Gömöri, *Postać króla polskiego Stefana Batorego w świetle ówczesnej poezji*, [w:] *Węgry – Polska w Europie Środkowej. Historia – literatura*, red. A. Cetnarowicz, C.G. Kiss, I. Kovács, Kraków 1997, s. 66–77; T. Csorba, *A humanista Báthory István*, Budapeszt 1944; E. Veress, *A történetről Báthory István király*, Kolozsvár 1933; por. ostatnio na ten temat: S. di Francesco, *Mit Stefana Batorego w literaturze polskiej*, tłum. A. Krasnodębska, K. Stecka, Katowice 2007.

³ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja...*, s. 182, 198.

⁴ M. Ptaszyński, *Obraz wojny króla Stefana Batorego z Gdańskiem w świetle niemieckojęzycznej publicystyki*, Warszawa 2002 (maszynopis pracy magisterskiej, IH UW); por. M. Ptaszyński, *Kto tu rządzi? Spór między Gdańskiem a Stefanem Batorem o charakter władzy w szesnastowiecznej Rzeczypospolitej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2003, nr 47, s. 89–104.

⁵ E. Dubas-Urwanowicz, *Król i szlachta na sejmach batoriańskich. Konflikty i kompromisy*, [w:] *Między monarchą a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 143–169.

⁶ I. Horn, *Báthory István uralkodói portréja*, [w:] *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, red. N.G. Etényi, I. Horn, Budapeszt 2008, s. 363–400.

⁷ *Ibidem*, s. 371.

że król Stefan nie najlepiej odnajdywał się w ramach ustrojowych Rzeczypospolitej i prawdopodobnie nie do końca je rozumiał – co z kolei skutkowało błędami w polityce wewnętrznej⁸. Pomijając kwestię różnic ustrojowych między Rzeczypospolitą a Siedmiogrodem, skupię się na publicystyce powstałej w okresie bodaj najostrejszego sporu politycznego, który rozgorzał w państwie polsko-litewskim za panowania Stefana Batorego – tzw. sprawy Zborowskich. Powstanie opozycji antykrólewskiej i antykanclerskiej dostrzeżono już w czasie sejmu 1582 roku⁹. Jak zauważono, sprawa Zborowskich była tym wydarzeniem, które negatywnie zaważyło na ocenie panowania Batorego, stając się podporą „czarnej” legendy, przeciwstawnej wobec szeroko rozpowszechnionej oceny króla jako charyzmatycznego władcy¹⁰. Burzliwy finał tego konfliktu przypadł na lata 1584–1585, a znalazł swój wyraz w debacie sejmikowej i sejmowej, jak również w towarzyszących im pismach – efekcie kampanii propagandowej obozu Zborowskich¹¹. W ich świetle możliwa staje się analiza wizerunku króla w oczach jego przeciwników, a ogólniej – także obrazu przeciwnika politycznego, którym jest władca pochodzący z zewnątrz.

⁸ E. Dubas-Urwanowicz, *Król i szlachta...*, s. 144–145, 150, 163 i przytaczana tam literatura; J. Dziegielewska, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003, s. 169 nn. (polityka wewnętrzna Batorego, jego stosunek do sejmu); J. Dziegielewska, *Stan szlachecki w życiu publicznym Rzeczypospolitej w pierwszym stuleciu po unii lubelskiej*, [w:] *Tradycje polityczne dawnej Polski*, red. A. Sucheni-Grabowska, A. Dybkowska, Warszawa 1993, s. 85–86; L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000, s. 150–152, 165.

⁹ E. Dubas-Urwanowicz, *Król i szlachta...*, s. 155 nn.

¹⁰ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1999, s. 193; por. M. Ptaszyński, *Obraz wojny...*, s. 19–20.

¹¹ Z bogatej literatury na ten temat przywołam tu tylko: S. Grzybowski, *Król i kanclerz*, Kraków 1988, s. 69–73; W. Sokołowski, *Politycy schyłku złotego wieku: małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa 1997, s. 109 nn.; S. Radoń, *Kilka uwag w sprawie Samuela Zborowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” 1985, nr 714, z. 77, s. 37–51.

Głównym bohaterem negatywnym pism powstałych po egzekucji Samuela Zborowskiego jest niewątpliwie Jan Zamoyski. W plastycznych opisach pojmania, więzienia i stracenia Samuela to kanclerzowi przypada rola tyrańca, polityka wyposażonego w wiele atrybutów władzy tyrańskiej¹². W listach do Batorego Zborowscy nie atakują oczywiście samego króla, ale przedstawiają argumenty przeciw postępowaniu Zamoyskiego, wytykając mu „*upór przeciw domowi naszemu*”, wynoszenie własnej osoby ponad monarchę i prezentowanie fałszu wobec władcy, senatu i całej Rzeczypospolitej¹³. Sformułowane wprost zarzuty w stosunku do króla pojawiły się wtedy, gdy sprawa stała się przedmiotem obrad sejmików przedsejmowych. Kontekst tych wystąpień był jasny – atak na Zamoyskiego to również wystąpienie przeciw polityce królewskiej. Takie uogólnienie staje się możliwe m.in. dzięki metaforom o „królewskim diademie” kanclerza, krytyce jego potęgi i spokrewnienia z Batorym¹⁴. Ton antykrólewski ujawnia się w najbardziej wyraźny sposób w znanej mowie Krzysztofa Zborowskiego na sejmiku proszowickim 1584 roku. Warto przyjrzeć się budowie retorycznej tego wystąpienia. Punktem wyjścia jest uwiarygodnienie własnej osoby jako jednego ze wspólnoty, do której się zwraca. Na tym tle zostaje przedstawiona krzywda Zborowskiego i niesprawiedliwe pomówienia¹⁵. Mówca przedstawia wspólny cel: walka o wszystko, obrona przed tyranem – „*nie o tym, co nam przeszłych czasów obmy-*

¹² S. Brzeziński, *Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.)*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, t. 1, *Spółeczeństwo a polityka*, red. I. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, Warszawa 2008, s. 326–339.

¹³ *List Andrzeja Zborowskiego marszałka nadwornego do króla Stefana*, [w:] *Pamiętniki do życia i spraw Samuela i Krzysztofa Zborowskich*, wyd. Ż. Pauli, Lwów 1846, s. 116–118; *List Jana Zborowskiego kasztelana gnieźnieńskiego do króla Stefana*, [w:] *Pamiętniki do życia i spraw ...*, s. 119–121.

¹⁴ *Pamiętniki do życia i spraw...*, s. 129–135.

¹⁵ *Wotum Pana Krzysztofa Zborowskiego na sejmiku w Proszowicach Anno Domini 1584*, [w:] *Dyaryusze sejmowe R. 1585*, wyd. A. Czuczynski, SRP, t. 18, Kraków 1901, s. 367–368.

śliwać przychodziło a nie bez wielkich trudności, nie jakiego nam króla obierać przyjdzie, ale (quod maius) jako tego już obranego in officio zadzierzeć mamy”¹⁶. Zasadniczą przyczynę bezprawia widzi w królu. Następuje retoryczne przygotowanie argumentów – wizja przeszłości, która jest przeciwieństwem aktualnego konfliktu: „*Przodkowie naszy [...] sami między sobą konstytucye, naradzenia wszelkie i prawa też, za którymiśmy aż do tych czasów nieszczęsnych naszych bezpieczni i z poczciwościami swymi od tyranów siedzieli, z wielkim pospiechem, a prawie z koni nie zsiadając odprawowali i zamykali. [...] Była una mens, unus animus, unum velle, unum nolle; jedno ci wszyscy, co jest dobrego Rpltej, upatrowali. Corpus Rpcae całe a nierozzerwalne [...] myśl ich niepokalana, conscientia, mens recti unumquemque securum reddebat przeciwko groźbom królów tych, którzy ad oppresionem aspirabant [...]. Serce swobodne i niezalepione usta wolne i nieprzenajęte, rękę dotarczywą i gotową do obrony wolności i swobód ojczystych sobą na sejmiki, schadzki i rokosze przynosili*”¹⁷.

Autostereotyp ten miał za zadanie w ostrzejszych barwach przedstawić poczynania króla, a także wizją zgody pozyskać przychylność odbiorców, których wielu opowiadało się za uspokojeniem nastrojów¹⁸. Źródłem problemów był król, któremu poddani nie stawiali jednomyślnie czoła, wprowadzając brak zaufania, który z kolei otwierał na oścież drzwi zagrażającej im tyranii¹⁹. Obraz manowców, na jakich znajdowała się Rzeczypospolita, wieńczy wskazanie winnego, czyli Zamoyskiego²⁰. W dłuższym wywodzie Krzysztof Zborowski przedstawił miejsce króla w państwie: „*...mamy conditionale pactum z pany naszymi [...], jako daleko władza ich, a postuszeństwo nasze rozciągające się ma. Ograniczona jest bowiem potentia ich i postuszeństwo i powin-*

¹⁶ *Ibidem*, s. 369.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Por. *lauda sejmikowe: Dyaryusze sejmowe R. 1585...*, s. 354, 359–360; E. Dubas-Urwanowicz, *Król i szlachta...*, s. 160.

¹⁹ *Wotum...*, s. 370.

²⁰ *Ibidem*, s. 371 – 372.

ność nasza; niech potrząsa powrozem jako chce, niech sobie szable poprawuje, jako raczy, niech mówi: *Volo esse nec pictus non fictus; wszystko mu to nie pójdzie*²¹.

Podstawą ograniczeń nałożonych na władcę były jego własne zobowiązania (przysięga koronacyjna), które świadomie przyjął. Król nie może „szafować prawami”. Reakcją musi być „napominanie” panującego, a następnie ukaranie. Wizerunek własnej wspólnoty politycznej i właściwego jej porządku wartości został wykorzystany do zbudowania kontrastu z pobudkami i obyczajami króla-przybysza: „*Mówi, że nie chce być rex pictus; ale i to niech wie, że my mu nie chcemy być Siedmiogrodziany, in quos ira et furore debacchari tam za górą jemu było wolno, póki mu się zdało, i tu u nas, póki mu tego prawa dopuszczają. Za tymże prawem oni święci a sławni królowie nam królowali, którzy i swobód naszych nie tylko sacrosancte przestrzegali, ale i przyczyniali nam ich, a nie rozumieli tego o sobie, aby reges ficti essent...*”²².

Powraca tu wątek znany z publicystyki okresu pierwszego bezkrólewia, a mianowicie „przyjmowanie” króla do własnych praw i zwyczajów, co musi skutkować porzuceniem przez niego dawnych sposobów sprawowania rządów²³. Siedmiogród zostaje tu przedstawiony jako kraj, w którym tyrańska forma rządów jest wpisana w panujące w nim stosunki. Stawia go to w jednym rządzie z Moskwą, Turcją czy księstwami naddunajskimi²⁴. Batory zostaje określony jako „*novi ho-*

²¹ Ibidem, s. 372.

²² Ibidem, s. 372 – 373.

²³ Por. S. Brzeziński, *Tyran i tyrania...*, s. 299–301, 311; I. Kąkolewski, *Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia*, Warszawa 2007, s. 270 nn.

²⁴ Por. oskarżenia wobec Batorego u Bartosza Paprockiego – „*ludźmi zniewolonymi*” są „*Multani, Wołochowie, Serbowie, także podobno i Węgrowie*”, a król chciał Rzeczpospolitą „*uczynić Mołdawią albo Transalpiną*”: B. Paprocki, *Upominek albo przestroga zacnemu Narodowi Polskiemu*, [w:] *Bartosza Paprockiego dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588*, wyd. J. Czubek, Kraków 1900, s. 25, 35–36; por. S. Brzeziński, *Tyran i tyrania...*, s. 340–342.

noris filius”²⁵. Król pochodzący stamtąd „dziedziczy” niewolę, stąd pomysł wychowywania władcy do roli monarchy „wolnego królestwa wolności”: „*Mamy króla, acz wszystkich przymiotów i cnót wierze, że królewskich, ale in libertate aurea neque natum neque educatum. Urodził się sam sub iugo servitutis: a tak in servitute żył, potym skoro dominari coepit, servis dominabatur: a tak trzeba mu już nomine libertatis często nacierać; o której [...] niedawno mało wiedział, przeto też ignoti nulla cupido...*”²⁶.

Nadaje to wystąpieniu antykrólewskiemu nieco „łagodniejszy” charakter – oto Batoremu potrzeba „bardziej wędzidla niż ostróg”. Surowe „napominanie” króla ma stanowić zabezpieczenie przed rozwojem niepohamowanej tyranii, „*aby [...] w tym się obaczył, że Polakom a nie Węgom króluje*”²⁷. Zasadnicze zarzuty nie osłabiają jednak wymowy całego wystąpienia. Zborowski poświęca wiele uwagi problemowi cudzoziemców. Węgrzy przez kupno i nadania pomnażają swój majątek, pustoszą skarb królewski, bogacąc się kosztem Rzeczypospolitej²⁸. Z nazwiska wymienia Ferencza Wesselényiego, na którego „*samego osobę przez trzydzieści tysięcy złotych na każdy rok z samego skarbu królewskiego wychodzi*”²⁹. Atrybutem „*czeladki, która [...] przyjechała z Siedmiogrodzkiej ziemi*” jest życie w zbytku („pompy”, „wesela”), co kontrastuje z ich początkowo skromnymi obyczajami i niewielkim majątkiem.

Również w przypadku Andrzeja Batorego nacisk zostaje położony na koszty życia dworskiego i licznych podróży. Zborowski podkreśla koligacje Batorych z Zamoyskim – poddanym³⁰. Jako szczególną krzywdę wskazuje uprzywilejowane traktowanie cudzoziemców, którzy nie przyznają analogicznych praw na Węgrzech: „*Skąd nie tylko*

²⁵ *Wotum...*, s. 373.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, s. 387.

²⁸ Ibidem, s. 374–375.

²⁹ Ibidem, s. 374.

³⁰ Ibidem, s. 375 nn.

*to łącno poznać, co za dobrej woli z dawna ten cny naród Węgierski przeciwko nam był, który jednak wielkie dobrodziejstwa i pomocy, nawet i króle od nas Polaków dobre mieli, ale i w tym obejrzyć się łącno możemy, co vice versa Ich Mci też za ludzkość i hospitalitatem okazać im powinni. A na to niech który wystąpi z nich i to pokaże, który się tak chętnie Koronie tej popisał, choć tu u nas króla nacyej swej mają, choć ludźmi tak bogatego królestwa są, że u siebie o wielu złota powiadają, aby w tych wszystkich potrzebach [...] miał nawet osadzić na swą szkodę Rpltej konia*³¹.

Węgrów charakteryzuje zatem pycha i niewdzięczność, za co też spotyka ich kara Boża – są „gośćmi na swychże śmieciach”, ponieważ obcy posiadli ich własną ziemię. Katalog zarzutów dopełnia skarga na czynione przez nich gwałty, mordy i kradzieże. Rozwiązaniem może być tylko wygnanie przybyszów³².

Wypowiedź Zborowskiego poświęcona królowi i jego węgierskiemu otoczeniu zajmuje w jego mowie centralne miejsce. Po niej następuje zasadniczy atak na Zamoyskiego, któremu towarzyszą wszelkie tradycyjne atrybuty tyrańca. W zastosowanej argumentacji zostają uwypuklone trzy najważniejsze problemy: położenie tamy zapędom króla, rozprawienie się z jego pobratymcami, a wreszcie – potraktowane najobszerniej – pozbycie się głównej przyczyny zła, czyli samego kanclerza, „Zamojskiego Nerona”. Właśnie problem cudzoziemców znalazł wyraz w uchwałach sejmiku. Przywołując sprawę Lanckorony i Wesselényiego, jak również uposażenie Andrzeja Batorego probo-

³¹ Ibidem, s. 377.

³² Ibidem. Jest to kontynuacja wątku Węgier jako pouczającego egzemplum, pozbawionego tutaj jednak sympatii. Zob. J. Tazbir, *Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej*, [w:] J. Tazbir, *Prace wybrane*, t. 3, Kraków 2001, s. 451. O postrzeganiu Węgrów w XVI wieku zob. E. Dubas-Urwanowicz, *Swój i obcy w polskiej historiografii XVI wieku*, [w:] *Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Historia i historiografia*, red. J. Lewadowski, W. Goleman, Lublin 1999, s. 66–67 (negatywne opinie w drugiej połowie stulecia).

stwem miechowskim, zwracano się o nieograniczenie dostępu do godności dla „nas i narodu naszego”³³. Zarzuty wobec cudzoziemców nie są wyjątkiem w staropolskiej debacie. Można w nich dostrzec cechę rządów tyrańskich obecną w europejskiej tradycji już u Arystotelesa: tyran otacza się obcymi i najemnikami³⁴. Takim znakiem rozpoznawczym jedynowładztwa jest również posługiwanie się przemocą. W tym wypadku zasadę tę realizują Zamoyski i Węgrzy, królowi wypomina się jedynie brak politycznego obycia. Charakterystycznym atrybutem rządów tyrańskich jest wreszcie zbytek, który tutaj wytyka się węgierskiemu otoczeniu Batorego.

Informacje o otaczaniu się przez króla Węgrami pojawiają się w różnych zanotowanych opiniach na temat sposobu bycia Batorego. Przyczyną licznej obecności rodaków królewskich u jego boku miał być brak szacunku ze strony Polaków³⁵. Wskazywano przy tym nie tylko na osoby sprawujące funkcje na dworze lub blisko współpracujące z władcą, ale również na służbę i wojsko. Potwierdzenie w relacjach znajduje oskarżenie o przemoc ze strony hajduków, z których służby korzystał Batory, rozpoczynając swoje rządy. Powodowało to rosnącą wobec nich nienawiść³⁶. Wśród szlachty nie mogło być też popularne opieranie się przez Batorego na zaufanych ludziach. Taką postacią był w przypadku pierwszej wojny moskiewskiej Kacper Bekiesz, a w polityce wewnętrznej – Jan Zamoyski. Model ścisłej współpracy z wybranymi osobami miałyby być charakterystyczny dla sposobu sprawowania rządów i osiągania celów przez Batorego³⁷. W korespondencji nuncjusza Vincenzo Laureo mowa o „zawiści” i przypadku pojedyn-

³³ *Dyaryusze sejmowe R. 1585...*, s. 354; por. treść instrukcji: *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I, 1772–1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, s. 103–104.

³⁴ Por. Arystoteles, *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz, wstęp M. Szymański, Warszawa 2004, III, 9, 4 (1285a); V, 8, 6–7 (1310b–1311a): straż złożona z obcych, bogactwo, nieufność, walka z możnymi.

³⁵ MTAKK, Ms 478/I, k. 68.

³⁶ Ibidem.

³⁷ I. Horn, *Báthory István...*, s. 366–367.

ku, któremu ostatecznie udało się zapobiec³⁸. Zdaje on również relację o obraźliwych wypowiedziach na temat króla, nazywanego „chłopem” i „Turkiem”³⁹. Oczywiście, należy wziąć pod uwagę, że autor tych doniesień nie będąc szczególnie uradowanym niepowodzeniem kandydatury habsburskiej, starał się skrupulatnie przekazywać wiadomości o rozdzwiękach w otoczeniu króla.

Informacje o poczynaniach węgierskich dworaków pochodzą też od osób postronnych mających sporadyczny kontakt z dworem⁴⁰. Można zatem wnioskować, że jakkolwiek topika zarzutów wobec Batorego i jego cudzoziemskiego otoczenia wiele dziedziczyła z zakorzenionej charakterystyki rządów tyrańskich, to wykorzystano tu rzeczywiste zadrażnienia i konflikty. W wypowiedzi Zborowskiego argument ten miał spełnić ważną rolę agitacyjną. Głosy pełne podejrzliwości wobec Węgrów były bardzo nośne. Na sejmie 1585 roku pojawiły się oskarżenia przeciw Mártonowi Berzeviczyemu (o nadanie majątku)⁴¹. Nie ustawały one także po śmierci Batorego – przykładem mogą być oskarżenia w stosunku do Ferencza Wesselényiego i nastroje nieprzychylnie Andrzejowi Batoremu w roku 1587⁴². Wydaje się jednocześnie, że katalog zarzutów wobec Węgrów pełni rolę „zastępczą” w sytuacji, gdy w osobę króla wygodniej jest uderzyć w sposób pośredni. Właśnie w tym zabiegu upatrywałbym przyczyn różnicy, jaka w pismach z kręgu Zborowskich występuje pomiędzy wizerunkami ich przeciwników – Batorego i Zamoyskiego. Większość atrybutów tyranii zostaje

³⁸ MTAKK, Ms 478/I, k. 67, 69, 72, 76–77.

³⁹ Ibidem, k. 54.

⁴⁰ Por. A. Bues, E. Borg, *Warszawa z lat 1574–1582 w zapiskach gdańszczanina Martina Grunewega*, „Rocznik Warszawski” 2007, nr 35, s. 175–176.

⁴¹ *Dyaryusze sejmowe R. 1585...*, s. 290; MTAKK, Ms 478/II, k. 486.

⁴² MTAKK, Ms 478/III, k. 574–587; por. *Dyaryusze sejmowe R. 1587. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski, SRP, t. 11, Kraków 1887, s. 29–33, 75, 103, 230; por. S. Brzeziński, *Tyran i tyrania...*, s. 343–344.

przypisana Zamoyskiemu, on też jawi się jako główny wróg. Mimo że król i kanclerz w równym stopniu byli autorami rozprawienia się z Samuelem, to na forum publicznym stosuje się wobec nich odmienną strategię. Batorego „usprawiedliwia” nieznajomość tradycji wolnościowych, ton mowy nie budzi wątpliwości co do intencji autora, ale równocześnie częścią zarzutów zostaje obarczone obce otoczenie władcy. Jak się okazało, nawet takie wybiegi nie uchroniły Krzysztofa Zborowskiego przed wykorzystaniem przeciw niemu w trakcie sądu sejmowego argumentu o rozpowszechnianiu pism antykrólewskich, w których podważał prawo Batorego-tyrana do korony⁴³.

Zarzuty wobec Stefana Batorego można odczytać także z pism, których zadaniem było odparcie oskarżeń. Jest tak w przypadku dialogu „Cudzoziemca z Polakiem”, powstałym już po śmierci Batorego⁴⁴. Przybysz wymienia zasługi zmarłego i dopytuje się o przyczyny jego negatywnej oceny. Polak podkreśla cnoty królewskie, a w dalszym ciągu dialogu przypada mu rola dementującego pomówienia, które przytacza jego rozmówca. Zarzuty te obejmują „występek w sądziech” i „rozeznawaniu *caus ludzkich*”, „rady z nieprzyjacioły koronnymi” i zdradę⁴⁵. Pojawia się oskarżenie o rozdawnictwo dóbr „swoim”, roztrwonienie majątku i skarbu koronnego. Batory „*ślugom siła zostawił*”, a „*na wolność szlachecką czyhał*”⁴⁶. W odpowiedzi Polak broni króla, stwierdzając, że: „*Swoim nic tak znacznego nie dał, chyba że synowcowi, młodzieńcowi zacnemu a kwitnącemu [...] miechowski klasztor*”⁴⁷.

Źródłem sporu miała być królewska próba wyznaczenia granic wolności. Powracającym zarzutem było popieranie przez Batorego rodaków w ich staraniach o urzędy i godności: „*Swego narodu ludzi*

⁴³ *Sprawa sądowa przeciw Krzysztofowi Zborowskiemu na sejmie warszawskim r. 1585*, [w:] *Pamiętniki do życia i spraw...*, s. 158.

⁴⁴ *Czudzoziemiec abo obrazonei cznoti narzekanie...*, rkps BN II.6607, k. 2–9.

⁴⁵ Ibidem, k. 3v.

⁴⁶ Ibidem, k. 3v. – 4.

⁴⁷ Ibidem, k. 4.

wzywał we wszystkich sprawach waszych, Polaków do R.P. konsultacji i urzędów nie przypuszczał⁴⁸.

„Swawolni ziomkowie” mieli uczynić wiele krzywd, zgodnie ze schematem dobrego władcy i złych sług⁴⁹. Kontrargument brzmi, że bardzo mało Węgrów osiedliło się za panowania Batorego lub wżeniło w polskie rody, a król „obszedł by się bez nich rad, gdybyśmy byli sami chcieli”⁵⁰. Cechami Batorego, które dementuje Polak, są mściwość w stosunku do wrogów, popędliwość i „trudny przystęp”. Argumentem przeciwników jest dysproporcja pomiędzy walecznością króla a zaniedbaniami w polityce wewnętrznej, gdzie „swoich poddanych [...] w powinności swojej zatrzymać nie mógł”⁵¹. Dialog kończy zapowiedź, że tak oskarżanego Batorego sami jego poddani niedługo docenią i będą życzyć sobie powrotu jego panowania⁵².

Sprawa Zborowskich ugruntowała pamięć o porywczym, nieustępliwym Batorym – królu chwytającym za szablę i zgrzytającym zębami na opozycję. Publicystyka obozu Zborowskich nie przeważyła jednak obfitej i wielostronnej propagandy królewsko-kanclerskiej. Wystąpienia krytyczne wobec Batorego traktowano w literaturze przedmiotu często jedynie jako wyraz partykularnej walki politycznej. Niewątpliwie taką rolę spełniały, ale gorąca temperatura tego starcia pozwoliła na wyartykułowanie wypowiedzi cennych dla określenia centralnych problemów i granic staropolskiej debaty w tym czasie. Zastrzeżenia wobec władcy z lat 1584–1585 (ponawiane także po śmierci Batorego) swoją argumentacją wpisują się w ramy debaty z czasu pierwszego bezkrólewia. W podobny sposób określa się tu oczekiwania wobec króla, sięga się też do zbliżonej retoryki. Nowością jest skierowanie się także przeciw pierwszemu ministrowi, który „rozpoznany” zostaje zgodnie z klasycznymi kryteriami tyranii. Niektóre z tych kryteriów

⁴⁸ Ibidem, k. 4v.

⁴⁹ Ibidem, k. 6.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, k. 4v., 5.

⁵² Ibidem, k. 8v.

zostają wykorzystane przeciwko Batoremu. W wotum Zborowskiego – jakkolwiek ogromnie emocjonalnym – pada wezwanie do poskromienia króla, ale nie do jego obalenia. Zarysowana zostaje możliwość „karania” panującego. Z zarzutów wobec Batorego do uchwał sejmikowych trafia sprawa przywilejów dla cudzoziemców i prośba o unikanie osobistych sporów na sejmie. Nawet zasadnicza krytyka władcy jest możliwa, ale co innego można powiedzieć przeciw niemu w indywidualnym wystąpieniu lub anonimowym piśmie, a co innego można zawrzeć w laudum. Kształt debaty wskazuje na świadomość istniejących ograniczeń i na wykorzystywanie różnych sposobów oddziaływania na opinię szlachecką.

Niebezzasadne jest też pytanie o wzajemne postrzeganie Polaków i Węgrów. Konflikt wokół sprawy Zborowskich z pewnością dostarcza materiału do dziejów stereotypów (w tym autostereotypów). Pojawiające się zarzuty wobec cudzoziemców miały jednak swój rzeczywisty kontekst. O nastawieniu do obcych decydowała wszak sytuacja polityczna⁵³. Siłą akcji propagandowej Zborowskich było to, że ich oskarżenia nie trafiały w próżnię, ale opierały się na zjawiskach dostrzeganych z niepokojem przez opinię szlachecką (obecność Węgrów, metody sprawowania rządów przez Batorego). Na marginesie można dodać, że pomimo starszych i nowszych prac na ten temat, zjawisko obecności Węgrów w państwie polsko-litewskim za Batorego wciąż nie zostało opisane całościowo, tj. z szerszym uwzględnieniem relacji międzykulturowych⁵⁴. Czas dwóch pierwszych *interregni* spowodod-

⁵³ Por. E. Dubas-Urwanowicz, *Swój i obcy...*, s. 71.

⁵⁴ Por. m.in. A. de Divéky, *Les Hongrois en Pologne à l'époque d'Etienne Báthory*, [w:] *Etienne Báthory, roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovie 1935, s. 105–132; E. Veress, *Berzeviczy Márton (1538–1596)*, Budapeszt 1911; T. Csorba, *A humanista...*; L. Kieniewicz, *Sekretariat Stefana Batorego. Zbiorność i kariery sekretarzy królewskich*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. IV, red. A. Izydorczyk, A. Wyczański, Warszawa 1986, s. 33–69 (autor zauważa, że największe szanse na awans mieli sekretarze węgierscy – podaje nazwiska czterech, przyznając zarazem, że „niewiele możemy powiedzieć

wał intensywny namysł nad określeniem „swojego” i „obcego” w odniesieniu do władcy i poszczególnych nacji. Problem „obcych” w otoczeniu króla będzie natomiast należeć do stałych tematów poruszanych w Rzeczypospolitej. Powracał w kolejnych bezkrólewiach, ale zasadniczą rolę odegrał w sporach towarzyszących panowaniu Wazów.

Omawianą dyskusję można traktować jako zapowiedź problemów, z którymi społeczność szlachecka będzie się mierzyć przy następnych elektach. W sytuacji ustrojowej Rzeczypospolitej kwestia obcego władcy na tronie pozostawała stale aktualna. Jak widać, w końcu panowania Stefana Batorego nie wygasły kontrowersje spowodowane nowymi okolicznościami funkcjonowania państwa polsko-litewskiego (wolna elekcja). Można zauważyć ciągłość argumentów w stosunku do sporów z lat 1572–1573 – także w przypadku stosunku do władcy z zewnątrz i jego adaptacji do nowego królestwa. W ocenie panowania Batorego konsekwentnie powraca wątek cudzoziemców u władzy. Zastanawia łatwość, z jaką oskarżenia te znajdowały posłuch, zwłaszcza gdy zestawimy je z „retoryką przyjaźni”. Czy na podstawie wypowiedzi polemicznych można ocenić, jaka była rzeczywista wiedza na temat Siedmiogrodu? Paradoxem jest, że najzagorzalszymi krytykami okazali się ci, którzy w dużym stopniu przyczynili się do elekcji wojewody siedmiogrodzkiego. Wykorzystanie przez Zborowskich stereotypu Księstwa Siedmiogrodu jako „naturalnej” tyranii musiało się opierać na powierzchownej znajomości tamtejszych stosunków wśród odbiorców pism propagandowych. Na słabą orientację w złożonej sytuacji politycznej po drugiej stronie Karpat wskazywałoby także żądanie przywilejów na Węgrzech, otoczonych nimbem rzekomego bogactwa. Zborowscy dobierali argumenty, licząc na skuteczność zarzutów. Zastosowali tu potoczne skojarzenie z Turcją (motyw Batorego jako „Turka”)⁵⁵. Podobny zabieg – użycia wyobrażeń popularnych, ale nie zawsze odpowiadających rzeczywistości – miał miejsce w przypadku *o Węgrach* – s. 55, 58).

⁵⁵ M. Ptaszyński, *Obraz wojny...*, s. 155–156 (Batory jako kukielka turecka, zawdzięczająca tron sułtanowi).

ku wysławianej wcześniej *conformitas*. Bez trudu można było ją retorycznie odwrócić, przedstawiając historię wzajemnych powiązań jako dzieje nieporozumień i niewdzięczności. Ze sprzecznością mamy też do czynienia w wizerunku króla, gdy porównujemy ówczesną popularność Batorego-zwycięzcy z przybierającą na sile krytyką jego polityki wewnętrznej.

Skupienie się na sprawie Zborowskich ma oczywiście swoje ujemne strony – w pewnej mierze ukazuje obraz chwili, w dodatku momentu, w którym debata publiczna ulegała niezwykłemu zaostreniu. Uważam jednak, że właśnie owo nasilenie pozwala wyraźniej dostrzec te wartości, o które toczy się spór. Sprawa Zborowskich „przepełniła czarę” narastającego niezadowolenia, do głosu doszli przeciwnicy polityki Batorego i Zamoyskiego. To właśnie publicystyka obdarzyła Batorego w ograniczonym stopniu uniwersalnymi cechami tyrańskimi: posługiwaniem się przemocą, rządami za pomocą zauszników i „złego doradcy” – Zamoyskiego, otaczaniem się obcokrajowcami. Stworzyła skojarzenia i toposy tak trwałe, jak herbowe „wilcze zęby”, które zastąpiły pierwotne i właściwe „smocze”⁵⁶. Podniesione wtedy zarzuty utrwały sposób prowadzenia debaty znany z pierwszego bezkrólewia. Wywarło to wpływ na kształt przyszłych kontrowersji wokół osoby królewskiej.

⁵⁶ Por. S. Brzeziński, *Tyran i tyrania...*, s. 316 (porównywanie tyrana do zwierząt, w tym do wilka); K. Olejnik, *Stefan Batory 1533–1586*, Warszawa 1988, s. 8; I. Horn, *Báthory András*, Budapeszt, 2002, s. 10 (pane-giryczna geneza herbowych „wilczych zębów” Stefana Batorego).

Szymon Brzeziński

„Mi nem leszünk neki erdélyiek”.

Báthory István a királyellenes publicisztikában

A tanulmány azokat a Báthory Istvánnal szemben emelt legfontosabb kifogásokat mutatja be, amelyek lengyelországi uralkodása alatt merültek fel. A kifogások listáját az uralkodóval szembeni ellenállás európai és régi lengyel hagyományainak tükrében vizsgálja a szerző. Különös hangsúlyt fektet az ún. Zborowski-ügy (1584–1585) idejének publicisztikájára. Ebben az időben a királyellenes kritika szorosan összefüggött a Jan Zamoyski kancellár elleni fellépésekkel. A kifogások listájának az összehasonlításából az következik, hogy Báthory személyére a polemisták egy kicsit máshogy tekintenek, támadásuk főleg Zamoyski ellen irányul, akit a zsarnok legfőbb tulajdonságjegyeivel ruháznak fel. Báthory esetében nem emelnek ennyire nyíltan vádat – a király karikatúráján kívül (pamfletek) a „magyar natio” és az idegen uralkodó negatív sztereotípiája jelenik meg. Ehhez a képhez tartozik még: a külföldiekkel (honfitársakkal) való körülvetel, a hivatali posztok velük való betöltése, a pénzéhesség, a katonai erőszak, valamint a lengyel és az erdélyi politikai kultúra összeegyeztethetlensége. Az érvelésmódban észrevehető a hasonlóság pl. az első interregnum (1572–1573) alatti érvelésmóddal. Annak ellenére, hogy a dicshimnuszok vannak többségben, nem pedig a kritikus hangú szövegek, a Báthoryra vonatkozó forrásanyag példái azt mutatják, hogy a Köztársaság új politikai rendszerében (szabad királyválasztás) a megválasztott uralkodóhoz való viszony korántsem volt elfogadó. Különösen a politikai krízis és a felfokozott viták alatt erősödött ez a hangulat. Ilyen körülmények között az uralkodónak és környezetének az idegensége még jobban szembeötlött. A vita menete azon is elgondolkodtat, hogy milyenek tűntek fel a magyarok, de különösen Erdély a lengyel-litván

állam közvéleményében. A Báthory-kori lengyel-magyar kapcsolatokról nem csupán baráti hangon szóltak az *interregnum* és Báthory királyválasztásának idején. Báthory személye és kormányzása feszültségeket is okozott és határozott fellépésekre is okot adott.

Anna Pieńkowska

Panowanie Stefana Batorego w opiniach szlachty w dobie trzeciego bezkrólewia

W okresie rządów Stefana Batorego zostały pogłębione podziały nie tylko w społeczeństwie szlacheckim Rzeczypospolitej, ale także wśród elit politycznych poszczególnych województw oraz w łonie samego senatu. Według J. Dziegielewskiego czas jego panowania stanowił przełom w budowaniu ustroju *mixta*. Autor słusznie dostrzegł podejmowane wówczas próby mające na celu zwiększenie władzy monarszej kosztem pozostałych uprawnionych stanów. Najważniejsze sprawy wagi państwowej rozstrzygano poza instytucjami do tego uprawnionymi¹. Została więc podjęta próba zmierzająca do przebudowania centrum poprzez deprecjonowanie roli sejmu walnego. Celem Zamoyskiego i króla było przekształcenie ustroju w monarchiczny przy zachowaniu form ustroju mieszanego. Środkiem do jego realizacji miała być grupa stanowiąca polityczne zaplecze kanclerza: „*dzięki niej istniałaby możliwość forsowania postanowień «tandemu rządzącego» – króla i kanclerza, we wszystkich organach państwowych i samorządowych*”². Stworzone wówczas siły pozasystemowe i ich udział w życiu kraju stały się faktem. I jak pokazują postawy szlachty po śmierci Batorego, skutki tej kryzysogennej działalności były szeroko dostrzegane i determinowały przebieg omawianego okresu. Kształtowały opinie o rządach króla Stefana i jego kanclerza Jana Zamoyskiego. Rozpoczynające się *interregnum* wpłynęło na pobudzenie opinii publicznej do dokonania podsumowania oraz poszukiwania sposobów naprawy Rzeczypospolitej.

¹ J. Dziegielewski, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003, s. 172.

² *Ibidem*, s. 174.